

Հայաստանի տարածքով Թուրքիայի հետ կապվելու Ադրբեջանի գործողությունները 1918-1920 թթ.

Յուրիկ Ղուլյան

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2023.2-97>

Հանգուցային բառեր. պանթուրքիզմ, ցեղասպանություն, Ղարաբաղ, Ջանգեզուր, Նախիջևան, ինքնապաշտպանություն, դաշինք, խորհրդային

Նախաբան

Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրք-ադրբեջանական հավակնությունները նոր չեն: Այն հարյուրամյա պատմություն ունի, որի գիտական վերլուծությունն ու լուսաբանումը արդիական է ու խիստ անհրաժեշտ: Արխիվային նյութերի ու թեմային վերաբերող գրականության օգտագործումով ու պատմական փաստերի համադրմամբ ներկայացրել ենք 1918-1920 թթ. Հայաստանի տարածքով Թուրքիայի հետ կապվելու Ադրբեջանի քայլերը, հետապնդած նպատակներն ու գործադրած ջանքերը: Պատմական փաստերի ներկայացումն ու դրանց մեկնաբանությունները հնարավորություն են տալիս հասկանալու 2020 թ. 44-օրյա պատերազմում Ադրբեջանի կողքին բացահայտ հանդես եկած Թուրքիայի տարածաշրջանային ու պանթուրքիստական նկրտումները: «Այսպես կոչված Ջանգեզուրի միջանցքի» բացման պահանջով հանդես եկող Թուրքիան, Ջանգեզուրի վրայով Ադրբեջանի՝ հետագայում նաև թուրքական աշխարհի հետ միանալով, փորձում է իրականություն դարձնել դեռևս 1918-1920 թթ. ձախողված ծրագիրը:

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունն ի հայտ եկավ 19-րդ դարի 80-ական թվականներին: Այն ռասիստական, շովինիստական գաղափարախոսություն է, որը ձգտում է ապացուցել, թե թուրքական էթնոսը բարձր է կանգնած մյուս ժողովուրդներից և ստեղծված է իշխելու համար: Պանթուրքիզմը նպատակ է հետապնդում թուրքական ժողովուրդներին համախմբել միասնական պետության մեջ, որը ձգվելու էր Բալկաններից մինչև Սիբիր և Չինաստան: Համաթուրքականության վարդապետության որոշ տարրեր երիտթուրքերի կառավարման տարիներին հիմք հանդիսացան պետական գաղափարախոսության համար [20, 508]:

Օսմանյան Թուրքիայի համար Ռուսաստանի հետ իր դարավոր «հաշիվները մաքրելու համար» պատեհ առիթ էր Առաջին աշխարհամարտը: Պատերազմի մեջ ներքաշվելով՝ Օսմանյան կայսրությունը մտադիր էր Ռուսական կայսրությունում բնակվող թյուրքալեզու, ինչպես նաև մյուս ժողովուրդներին օգտագործել ռուսների դեմ և ապագայում միավորել նրանց «Մեծ Թուրանի» մեջ: Թուրք-թաթարական ժողովուրդներով բնակեցված տարածքներից դեպի Ռուսաստան տանող կամուրջը Կովկասն էր, որին տիրելը համաթուրանական պլանների իրականացման հիմնական պայմանն էր [21, 107]:

Պանթուրքիստական այդ ծրագրի իրականացման ճանապարհին լուրջ խոչընդոտ էին հայերն ու Հայաստանը: Հետևաբար Օսմանյան կայսրության՝ պա-

տերազմի մեջ մտնելու նպատակներից էր նաև հայկական խոչընդոտի վերացումը:

Պանթուրքիզմի մասին հայ քաղաքական ու պետական գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում է. «Նրանք ռուսին համարում էին իրենց մահացու թշնամի, որովհետև նա իր ծոցում ուներ 26 միլիոնից ավելի իրենց ցեղակից հպատակներ, որոնք գլխավորապես ապրում էին Տաճկաստանի սահմանամերձ վայրերում, ինչպես, օրինակ, Պարսկաստանի Ատրպատականը և Անդրկովկասի Ադրբեջանն էր: Այդ երկրամասերի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը ցեղակից թաթարներ էին և էթե նրանց մեջտեղը չլինեին հայերը, վրացիները, քրդերը և պարսիկները, այն ժամանակ Պոլսից մինչև Չինական պատերը նրանք կունենային կրոնով իսլամ ու ցեղակից միապաղաղ ազգություն» [29, 133]:

Օսմանյան Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական նպատակները Անդրկովկասում

1918 թ. մայիսի 11-ին Բաթումում սկսված Թուրքիա-Անդրկովկասյան Հանրապետություն կոնֆերանսի ժամանակ կովկասյան թաթարները թուրքերի մեջ սկսել էին տեսնել ցեղակիցների, որոնք ունակ էին իրենց շատ հարցերում օգնելու [34, 36]: Նրանք անվերապահորեն պաշտպանում էին թուրքերին և իրենց քայլերը հարմարեցնում նրանց ծրագրերին: Թուրքերը Բաթումում հայերից պահանջեցին ամբողջ Գանձակի նահանգը՝ Ղարաբաղի հետ միասին և Նախիջևանի գավառը [23, 30]: Սակայն ադրբեջանցիները, դրանով չբավարարվելով, շարունակում էին պահանջել նաև Չանգեզուրը [15, 425]: Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Վեհիբ փաշան Ալ. Խատիսյանին բացեիքաց հայտնել էր, որ Չանգեզուրը չպետք է մնար Հայաստանի կազմում, քանի որ այն և Նախիջևանը դեպի Բաքու տանող ճանապարհներից մեկն են [17, 70]: Ադրբեջանի ծավալապաշտական ձգտումները պայմանավորված էին Օսմանյան Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական նպատակներով: Պատահական չէ, որ 1918 թ. հուլիսին Կ. Պոլսի կոնֆերանսում ադրբեջանական պատվիրակությունը սուլթանին խնդրում էր իր «բարձր հովանավորության» տակ վերցնել Ադրբեջանը և մյուս բոլոր մահմեդական ժողովուրդներին, ստեղծել հզոր մահմեդական պետություն՝ մահմեդական աշխարհի կենտրոն Թուրքիայի գլխավորությամբ [31, 430]:

Հայաստանի հետ սահմանային վեճերում կոշտ դիրքորոշում ունեցող ադրբեջանական պատվիրակության ղեկավար Մամեդ Էմին Ռասուլզադեն, Կ. Պոլսում հանդես գալով հայկական կողմին որևիցե զիջում անելու դեմ, սկզբունքային նշանակություն էր տալիս Բորչալուի հարավային մասի ներառմանը Ադրբեջանի կազմի մեջ, ինչը հնարավորություն կտար Թուրքիայի հետ ունենալու ուղիղ միջանցք [35, 140]: Հայկական պատվիրակությունը, Թուրքիայի ղեկավար գործիչների հետ Ղարաբաղի խնդրի կապակցությամբ հանդիպումներ ունենալով, համոզվեց, որ Ղարաբաղի հարցում թուրքերը վճռականորեն հանդես են գալիս Ադրբեջանի օգտին: «Նրանք դեմ էին, որ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը տրվեն Հայաստանին, որովհետև ցանկանում էին իրենց ճանապարհը բաց պահել դեպի Բաքու» [22, 206],– այդ օրերի բանակցությունների մասին հիշում է Ալ. Խատիսյանը: Ղարաբաղին ու Չանգեզուրին տիրանալու ադրբեջանական հավակնու-

թյունների հիմնական պատճառներից մեկն էլ փոքրասիական թուրքերի հետ տարածքային սահմանակցման բնագոյային ձգողությունն էր [38, 222], որը Բաքվին թույլ էր տալիս անմիջական ցամաքային կապ հաստատել Թուրքիայի հետ:

Ճիշտ է նկատում պրոֆեսոր Հ. Հարությունյանը, որ թուրքերի ագրեսիվ դիրքորոշումը Հայաստանի հարցում գլխավորապես պայմանավորված էր այն արգելքով, որ Հայաստանն ուներ համաթուրանականության պլանների ճանապարհին, և որ Ղարաբաղի ու հայկական մյուս գավառների խնդրում թուրքերին ավելի շատ հետաքրքրում էր ոչ թե Ադրբեջանի ճակատագիրը, այլ Օսմանյան կայսրության նախկին հողերում իրենց ազդեցության ոլորտի ընդլայնումը [23, 30]:

Կովկաս շարժվող թուրքական զորքերին մուսավաթականները ոչ թե դիմադրում, այլ գրկաբաց էին ընդունում: Կովկասում գերմանական կայսերական պատվիրակությունը 1918 թ. սեպտեմբերի 25-ին վկայում էր, որ նորաստեղծ «թաթարական հանրապետությունը ոչ ավելի, քան թուրքական պրովինցիա է, իսկ նախարարները դրածոներ» [13, 41]:

Թուրքերն իրենց ծրագրերի մասին արտահայտվում էին առանց թաքցնելու ու բացահայտ ձևով: Այսպես, սեպտեմբերի 11-ին Կ. Պոլսում հայ պատվիրակների՝ Օսմանյան խորհրդարանի փոխնախագահ, մամուլի ընկերության նախագահ Հուսեյին Ջահիդ բեյին կատարած այցելության ժամանակ վերջինս հայտնում է, որ Հայաստանի հարցում գլխավոր դժվարությունը այն է, որ Հայաստանը գտնվում է Թուրքիայի՝ դեպի Ադրբեջան տանող ճանապարհի վրա: Օսմանյան պետության նպատակների մասին արտահայտվելով՝ Հուսեյին Ջահիդ բեյն ասում է. «Մենք երկու նպատակների պիտի ձգտենք՝ մի կողմից ստեղծել Հայաստան, որպեսզի դրանով լուծենք հայկական խնդիրը, բայց այնպես ստեղծել Հայաստանը, որ ունենալ ճանապարհ դեպի Ադրբեջան: Մենք կորցնում ենք Արաբիան, բայց իբրև պանթուրքական գործիչներ պետք է ստանանք կովկասյան Ադրբեջանը, Պարսկական Ադրբեջանը և Թուրքեստանը, դա է մեր իդեալը, գուցե և խիմերա լինի, բայց մեր իդեալն է» [16, 222]: 1918 թ. սեպտեմբերի 8-ին բեռլինյան հանդիպումներից հետո Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ կոմս Ամբրոցցին հայկական պատվիրակությանը հայտնել էր թուրքերի (խոսքը Թալեաթի մասին է) պատրաստակամության մասին՝ բավականանալ Բրեստի սահմաններով, միայն թե իրենց ազատություն տրվի գործելու և իրենց ազդեցությունը տարածելու Ադրբեջանում: Թուրքիայի և Ադրբեջանի տարածքների կապի անհրաժեշտությանը թուրքական խորհրդարանի փոխնախագահ Հուսեյին Ջահիդը անդրադարձավ նաև 1918 թ. սեպտեմբերի 18-ին հայտարարելով. «անպայման պետք է անցք թողնել Թուրքիայից դեպի Ադրբեջան, որը կարելի է կամ Արաքսի հովտով կամ Բորչալուի վրայով» [16, 26]:

Գողթնը և Արևիքը (Մեղրի) գտնում էին Ադրբեջանը Նախիջևանից: Մեղտեղից այս հայկական շրջանները վերացնել՝ նշանակում էր ուղիղ ճանապարհ բացել Բաքվի, Անկարայի և Պոլսի միջև: Ուստի, տարօրինակ չէր այն համառությունը, որով թուրք-ադրբեջանցիները ամեն առիթով աշխատում էին գրավել Գողթնը:

Երբ Բաթումի դաշնագրից հետո թուրքերը եկան Նախիջևան, նրանց առաջին գործը եղավ Գողթնի նվաճումը: 1918 թ. հուլիսի 25-ին թուրք զորքերը մտան Ագուլիս [32, 356]:

Սահմանային հարցերը բանակցությունների նյութ դարձավ ՀՀ ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանի և 1918 թ. սեպտեմբերի սկզբին Երևան ժամանած Խալիլ փաշայի հանդիպման ժամանակ, որի ընթացքում թուրք գեներալը Բաքվի հետ անմիջական կապ հաստատելու համար առաջարկեց, որ հայերը դատարկեն Զանգեզուրի և Մեղրիի գավառները, դրա փոխարեն Հայաստանի սահմանները ի հաշիվ Ադրբեջանի ընդարձակելով դեպի Զիվանշիր ու Վարանդա: Խալիլ փաշան անշուշտ արտահայտել էր Թուրքիայի պաշտոնական տեսակետը, որը տվյալ դեպքում լիովին համընկնում էր նաև Ադրբեջանի շահերին: Լավ հասկանալով այդ առաջարկի կործանարար լինելը Հայաստանի Հանրապետության ու հայ ժողովրդի համար, որի ընդունումը թուրքերին հնարավորություն կտար իրագործելու պանթուրքիզմի պլանները, ՀՀ կառավարությունը հրաժարվեց Խալիլ փաշայի հետ բանակցություն վարել [12]:

Պանթուրքական ծրագրի իրականացման համար մղվող պայքարում Թուրքիան, հանձնիս Ադրբեջանի, տեսնում էր հավատարիմ ու գաղափարակից դաշնակցի: Մուսավաթական Ադրբեջանի պաշտոնական գաղափարախոսությունը պանթուրքիզմն էր, իսկ նպատակը՝ Թուրքիայի հետ համատեղ ամբողջ Կովկասի գրավումն ու թուրքացումը:

Մինչ առաջին աշխարհամարտի ավարտն ու Մուղղոսի զինադադարի կնքումը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի նկատմամբ ադրբեջանական քաղաքականությունը ղեկավարվում էր թուրքական զինվորական իշխանությունների կողմից: Կովկասով մեկ ցրված իր գորամասերի կողորդինացման համար թուրքական հրամանատարությունը խորհուրդ տվեց իր ենթակայության տակ գտնվող ադրբեջանական ուժերին ստեղծել միասնական Զինված ուժերի նախարարություն: 1918 թ. սեպտեմբերին երկկողմ համաձայնության արդյունքում ստեղծված Ռազմական գերատեսչությունը ենթարկվում էր թուրքական բանակի բարձրաստիճան զինվորականներին և գտնվում էր նրանց ամբողջական հսկողության տակ [36, 124]:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ապրաձքային կապի ստեղծմանն ուղղված գործողությունները

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո թուրքական զորքերը հեռանալու էին Կովկասից: Սակայն հակառակ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուղղոսի զինադադարի պահանջին, որով թուրքական դիվիզիան գորացրվելու էր, այն վերանվանվեց ադրբեջանականի, իսկ թուրքական կովկասյան առաջին դիվիզիայի հրամանատար Զեմալ Ջևաթ-բեյը սկսեց հանդես գալ որպես ադրբեջանական առաջին դիվիզիայի հրամանատար [37, 50]: Ավելին, 1918 թ. նոյեմբերին համաձայնություն ստորագրվեց Ադրբեջանի զինվորական հրամանատարության և Կովկասում Իսլամական բանակի գլխավոր հրամանատար, Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի եղբայր Նուրի փաշայի միջև, որի համաձայն օսմանյան բանակի սպաներն ու զինվորները իրավունք ունեին կամավոր ծառայության մտնել ադրբեջանական բանակում [25, 183]: Դրա

հետևանքով հարյուրավոր թուրք սպաներ ու զինվորներ հնարավորություն ստացան մնալ Կովկասում և գործուն դեր ստանձնել Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև տեղի ունեցող սահմանային կռիվներում և Երևանի նահանգում բարձրացված մահմեդական ապստամբությունների ժամանակ [24, 62]: Նրանք ակտիվորեն ներգրավվեցին Հայաստանի Հանրապետության դեմ մահմեդական ըմբոստ շրջանների կազմակերպած ապստամբություններին: Ըստ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի՝ Հայաստանում 21 թուրք-թաթարական ապստամբական օջախ կար, որոնց Ադրբեջանը մատակարարում էր փող, իսկ Թուրքիան՝ զենք, մասնագետ սպաներ ու զինվորներ [30, 212-213]:

Բարեկամական դաշնագրով Թուրքիային միանալու ձգտումը մուսավաթական Ադրբեջանի ղեկավարությունը հետևողականորեն փորձում էր կյանքի կոչել իր գոյության ողջ ընթացքում՝ օգտագործելով նաև արտաքին հարթակները: Այսպես, Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին Ադրբեջանի պատվիրակության ղեկավար Ալի Մարդան բեկ Թոփչիբաշևի ներկայացրած ծրագրով Ադրբեջանը պահանջում էր Գանձակը, Ղարաբաղը, Չանգեզուրը, Նախիջևանը, Շարուրը, Երևանի գավառի մի մասը, Սուրմալուն, Կարսը, Օլթին, Արդահանը, որոնք, նրանց կարծիքով, Ադրբեջանի, մաս կազմելով, բարեկամական դաշնագրով պիտի միանային Թուրքիային [4, 68]:

1919 թ. սեպտեմբերին Անդրկովկասից անգլիական զորքերի հեռանալուց հետո Հայաստանի դեմ թուրք-թաթարական գործողությունները դարձան ավելի ազատ ու անկաշկանդ: Ադրբեջանը տենդագին պատրաստություններ էր տեսնում ընդդեմ Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և հայկական այլ շրջանների: Ավելի մեծ թվով թուրք սպաներ էին ժամանում Բաքու: Սեպտեմբերի կեսերին հարձակում էր սպասվում Չանգեզուրի վրա: Ադրբեջանական բանակում ծառայելու համար Թուրքիայից մեծ քանակությամբ թուրք սպաներ էին անցնում Նախիջևան:

«Ադրբեջանում կազմավորվում է կամավորների զորախումբ, որը հասցվելու է մինչև կորպուսի: Նրա հրամանատարական կազմում հատկապես հավաքագրվում են փորձված թուրք սպաները: Չորախումբը կրելու է հատուկ համազգեստ՝ մյուսներից տարբերվելու համար: Ադրբեջանն այլևս չէր ժխտում թուրք զինվորականների առկայությունը իր զինված ուժերում, նշելով, որ նրանք այսուհետ կապ չունեն թուրքական կառավարության հետ և, իբրև զինվորականներ, մտել են ադրբեջանական ծառայության մեջ» [1, 110],– Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը տեղեկացնում էր Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը:

Մուսավաթական Ադրբեջանի հայաջինջ քաղաքականությունը իրականացվում էր Օսմանյան Թուրքիայի հետ համատեղ: Այդ համագործակցությունն իր արտահայտությունը գտավ Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության և Օսմանյան Թուրքիայի միջև 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին կնքված պայմանագրում: «Պաշտպանողական-հարձակողական ռազմական դաշինք» անվանումը կրող պայմանագրով Թուրքիան Ադրբեջանին մատակարարելու էր հրացաններ, գնդացիներ և այլ զինատեսակներ [25, 204]: Եթե մինչև 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ի պայմանագրի կնքումը Կ. Պոլիսն ու Բաքուն պնդում էին, որ միմյանց հետ կապված

են միայն «կրոնական ու ցեղային զգացումներով», այժմ արդեն նաև ռազմական դաշինքով: Պայմանագրով կողմերն ընդունում էին, որ իրենց տարածքային ամբողջականության նկատմամբ որևէ արտաքին ուժի ոսնձգության դեպքում պարտավորվում են օգնել միմյանց: Օսմանյան կայսրությունը ստանձնում էր Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի կազմակերպումը, պարտավորվում էր նրա համար պատրաստել կադրեր՝ հրահանգիչներ, սպաներ ու զինվորներ: Օսմանյան կառավարությունը իր բանակում ընդունում էր Ադրբեջանի սպաներին՝ նրանց կատարելագործելու համար:

Այդպիսով, 1919 թ. վերջերից Ադրբեջանի և Թուրքիայի հակահայ գործունեությունը վերաճեց պայմանագրային ձևի, միջպետական ընդհանուր քաղաքականության, ընդհուպ մինչև ցեղասպանության կենսագործման պարտավորությունը:

Ադրբեջանը նպատակ էր դրել հայերից մաքրել Ելիզավետպոլի նահանգի ամբողջ լեռնային տարածքը, ամրացնել իր դիրքերը Ղարաբաղում, զինաթափել նրան, ապա զբաղվել Ջանգեգուրով [3, 240-241]: Սակայն նպատակը միայն Ղարաբաղին ու Ջանգեգուրին հավակնելն ու իր տարածքներն ընդլայնելը չէր: Իրական նպատակը Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև անմիջական կապ ստեղծելն էր: Ղարաբաղ-Ջանգեգուրի-Շարուր-Նախիջևանի և Մուրավլուի միջոցով Ադրբեջանը ցանկանում էր օղակվել Թուրքիայի հետ, որպեսզի ամեն պատահարի դեպքում հնարավորություն ունենար Թուրքիայից ռազմամթերք ու զորքով օգնություն ստանալու [26], իսկ Ղարաբաղի և Նախիջևանի վրայով Ադրբեջանը Թուրքիային և Պարսկաստանին միացնելով՝ ստեղծել մուսուլմանական ժողովուրդների սերտ ընդհանրություն [3, 240-241]:

«Մեր հարևաններու հետ ունեցած բախումներուն գլխավոր պատճառը սահմանային վեճերն էին, որոնց մեջ ամենեն դավադիր դերը խաղաց Թուրքիան ուղղակի Ադրբեջանի միջոցով: Իր բյուրավոր գործակալները կվիստային ամեն կողմ, կգոգոեին խաղաղ բնակչությունը հայկական հանրապետության դեմ, կզինեին մեզի թշնամի տարերը և կըմբոստացնեին մեր դեմ. մեկ խոսքով կանոնավոր պատերազմ կմղեին Հայաստանի Հանրապետության դեմ» [17, 131],– գրում է Ալ. Խատիսյանը:

Իրավիճակն էլ ավելի վատացավ երկրամասից անգլիացիների հեռանալուց հետո: Պանթուրքիստական գործակալները, մուսուլմանական բնակչությանը մեծ քանակությամբ զենք մատակարարելով, հավատացնում էին, որ բրիտանական զորքերի հեռացումը նշանակում է, որ եկել է պահը, երբ մահմեդականները պիտի իրականացնեն Նախիջևանի վրայով Ադրբեջանի և Թուրքիայի միացման ծրագիրը [4]: Շարուր-Նախիջևանում իշխանությունը փաստացի գտնվում էր թուրք սպաների ձեռքին, որոնք տեղում թուրքական զորամասեր էին կազմակերպում: Փաստորեն ՀՀ-ն գործ ուներ թուրք-ադրբեջանյան թշնամական շարժման հետ:

Նախիջևանում գտնվող Ամերիկյան նահանգապետը բոլորովին անգոր էր երկրամասում կարգ ու կանոն հաստատելու գործում: Չնայած ամերիկացիների կտրուկ հրամաններին և սպառնալիքներին՝ Նախիջևանի մահմեդականները թուրք սպաների դեկավարությամբ, զինված թնդանոթներով և գնդացիներով Դա-

րալագյազի հայության հետ կոիվ էր մղում, աշխատելով անցնել դեպի Չանգեզուր և անմիջական կապ ստեղծել Ադրբեջանի հետ [5]:

Այն բանից հետո, երբ Շարուր-Նախիջևանը Հայաստանից փաստացի անջատվեց, իսկ Ղարաբաղն էլ ժամանակավորապես ճանաչեց Ադրբեջանի իշխանությունը, Չանգեզուրը մնաց միակ տարածքը, որը խոչընդոտում էր Թուրքիայի և Ադրբեջանի սահմանակցմանը: Չանգեզուրը այն միջնաբերդն էր, որ բաժանում էր Ադրբեջանը Նախիջևանից: Ուստի պատահական չէր, որ Ադրբեջանն ամեն կերպ փորձում էր տիրանալ Չանգեզուրին:

Եթե Ադրբեջանին հաջողվեր կոտրել Չանգեզուրի հայության դիմադրությունը, ապա Ադղամից մինչև Ղամարլու կստեղծվեր ադրբեջանական գերիշխանության լայնատարած գոտի, որը մի կողմից՝ Հայաստանը կանջատեր Պարսկաստանից, իսկ մյուս կողմից՝ Ադրբեջանը կկապեր Արարատյան դաշտավայրի, Սուրմալուի գավառի, Կարսի մարզի մուսուլմանաբնակ շրջանների և նրանց վրայով Թուրքիայի հետ [18, 91]:

Չանգեզուրի ուղղությամբ գործող բանակի հրամանատարության առջև խնդիր էր դրված դաժանորեն ճնշել գավառի հայ բնակչության դիմադրությունը, գավթել Չանգեզուրը, ապա Շարուր-Գարալագյազը՝ Նախիջևանի հետ միասին և հասնել թուրքական սահմանին [6]: 1919 թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսին ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունն իր կառավարությանը գեկուցեց, որ բանակն ամբողջովին պատրաստ է մարտական գործողությունների համար: Չանգեզուրի դեմ ծրագրվող պատերազմում մուսավաթականներին թևավորում էր նաև 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին կնքված թուրք-ադրբեջանական դաշինքը: Դաշնագրից բխում էր, որ եթե Ադրբեջանը ցանկանար Հայաստանից պոկել Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը կամ Նախիջևանն ու Շարուրը, ապա թուրքերը պետք է աջակցեին ադրբեջանական զորքերին [27]:

Մուսավաթական ուժերի և թուրքական ջոկատների երկրորդ ու ամենախոշոր հարձակումը Չանգեզուրի վրա տեղի ունեցավ 1919 թ. հոկտեմբերի վերջերին: Նոյեմբերի 1-ին սկսվեցին լայնածավալ ռազմական գործողություններ, որոնց Ադրբեջանի կողմից մասնակցում էր մոտ 7.000 զորք ու անկանոն ուժեր գեներալ Ալի Աղա Շիխլինսկու գլխավորությամբ [7]: Սակայն Չանգեզուրը գրավելու ադրբեջանական փորձերը, հանդիպելով երկրամասի գյուղացիության ու ինքնապաշտպանական ուժերի համառ դիմադրությանը, ձախողվեցին:

Չանգեզուրի հերոսական ինքնապաշտպանությունը փրկեց Հայաստանը թուրք-մուսավաթական ուժերի նոր արշավանքից, կրկին բացառեց տարածքային կապի ստեղծումը Թուրքիայի և մուսավաթական Ադրբեջանի միջև: Անդրկովկասում ամերիկյան գերագույն կոմիսարի տեղապահ գնդապետ Ռեյը նոյեմբերի 24-ին Լոնդոնում ԱՄՆ-ի դեսպանին հղած հեռագրում տեղեկացնում է, որ. «թուրքական հրամանատարության տակ գործող ադրբեջանական կանոնավոր զորքերը լուրջ հարձակման են անցել Չանգեզուրում, հրաման ունենալով Չանգեզուրի և Նախիջևանի վրայով կապվել Թուրքիայի հետ: Նախիջևանն այս պահին վերահսկվում է թուրքերի կողմից ղեկավարվող թաթարական սպաների կողմից: Ես տեղեկացվել եմ, որ նրանց պլանն է Ադրբեջանը միացնել Թուրքիային, որ

զենք, զինամթերք և զորք հատկացնեն Ադրբեջանին՝ Հայաստանի դեմ համատեղ հարձակվելու համար... Մեր փորձերը՝ դադարեցնել այդունահեղությունը... անհաջողության են մատնվում» [13, 82]:

Փարիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը մեծ տերությունների ղեկավարներին տեղյակ էր պահում Զանգեզուրին տիրելու ուղղությամբ Ադրբեջանի գործողությունների մասին: Ավ. Ահարոնյանը 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարին հանձնեց Հայաստանի կառավարության դիմումը՝ այն Փարիզի խորհրդաժողովի Գերագույն խորհրդին ներկայացնելու խնդրանքով: Դիմումում ասված էր. «Քաջալերված դաշնակիցների անգործությունից Ադրբեջանի կառավարությունն իր զավթողական քաղաքականությունը շարունակում է հայկական այլ շրջաններում: Նախիջևանում Ադրբեջանը թաթարներին դրդեց ըմբոստանալ Հայաստանի դեմ: Այս բոլոր շարժումների նպատակն է միացնել Ադրբեջանը Թուրքիային և իրականացնել պանթուրանային մեծ ծրագիրը, բաժանելով «Հայկական Հանրապետությունը իր հարևան և բարեկամ Պարսկաստանից» [13, 83]:

Մեծ Ադրբեջան ստեղծելու և Թուրքիայի հետ կապ հաստատելու քաղաքական նպատակներ հետապնդող Ադրբեջանը հետևողական աշխատում էր ջարդեր և տեղահանություն իրականացնելու միջոցով նուրազնեցնել հայկական տարրն այն շրջաններում, որոնք նրանց երևակայական քարտեզի մեջ էին մտնում: Այդ ծրագրի դժբախտ գոհերից մեկը դարձավ Գողթան գավառակը, որն իրար էր կապում Զանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Շարուր Նախիջևանը: Հայկական Գողթանի դեմ գործողությունները սկսվեցին 1919 թ. դեկտեմբերի վերջերին: Նախիջևանի և Օրդուբադի թաթարները թուրքական ու ադրբեջանական սպաներ Խալիլ բեյի, Էդիֆ բեյի և ուրիշների գլխավորությամբ Ներքին Ագուլիս գյուղը գնդակոծելուց և տեղի խաղաղ բնակչությանը կոտորելուց հետո շարժվեցին Վերին Ագուլիսի վրա [8]: 1919 թ. դեկտեմբերի 25-ին երկու Ագուլիսներում միասին կոտորվեց 1400 հայ բնակչություն:

1920 թ. առաջին օրերից սկսած քեմալականներն ակտիվ դիրք գրավեցին մուսավաթական Ադրբեջանի ղեկավար շրջաններում և գործնական նոր քայլերի դիմեցին Հայկական խոչընդոտը վերացնելու միջոցով Ադրբեջանը Թուրքիային միացնելու համար: Նույն տարվա սկզբներին թուրք ազգայնականների Սվազի կոնգրեսի կողմից ընտրված Մուստաֆա Քեմալի ղեկավարությամբ գործող ներկայացուցչական կոմիտեի ընդունած որոշման մեջ ասվում էր. «Արևելյան ռազմաճակատում անցկացնել պաշտոնական և ոչ պաշտոնական գորահավաք և զորքեր կուտակել՝ կովկասյան խոչընդոտը թիկունքից խորտակելու համար» [9]:

Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը, օգտվելով հավաստի աղբյուրներից, գրում էր, որ Ադրբեջանի կառավարության վրա Իթթիհատ կուսակցության միջոցով թուրքական Նուրի և Խալիլ փաշաները ուժեղ ճնշում են գործադրում, որպեսզի կառավարությունը Ադրբեջանի հարուստներից բռնագրավի մինչև մեկ միլիարդ ռուբլի և իրենց ղեկավարությամբ կազմակերպի 200 հազար բանակ: Իթթիհատը որոշում է նորակազմ բանակը թուրքական ընտիր սպաներով, պանիսլամիստների լավագույն խմբով համալրելու, այդ բանակի

միջոցով Անդրկովկասում հայկական հարցը վերջնականապես լուծելու համար Բաքու հրավիրել Քեմալ փաշային [9]:

Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության վերաբերյալ ՀՀ կառավարությունը 1920 թ. մարտի 30-ին խիստ բողոք հայտնեց Անդրկովկասում դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին: Բողոքում ասվում էր. «Ադրբեջանի կառավարությունը իրականացնում է իր մտադրությունը, որը թելադրել են թուրքերը, այն է՝ ոչնչացնել Ղարաբաղի և Չանգեզուրի 300 հազարանոց հայ բնակչությանը և Նախիջևանի վրայով միանալ Թուրքիային, այդպիսով շրջապատել Հայաստանը թուրք-թաթարական թշնամական օղակով» [37, 393-394]:

Խնդրին անդրադարձավ նաև Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը, որի 1920 թ. ապրիլի 3-ի նիստում գեկուցումով հանդես եկավ նախարարապետ Ալ. Խատիսյանը: Ադրբեջանի գլխավոր նպատակը, ըստ գեկուցողի, «հաշտության խորհրդածոդովը կատարված փաստի առաջ կանգնեցնելն է, այն է՝ Հայաստանի վրայով միանալ զինակից Տաճկաստանին, որի համար նրանք պահը գտել էին հարմար» [19, 479-481]:

Նույն ոգով արտահայտվեց նաև անգլիական «Թայմզ» թերթը, ըստ որի՝ «Թաթար հանրապետությունը հենց սկզբից հովանավորվում էր երիտասարդ թուրքերի կողմից, որոնք այդ հանրապետությունը նկատում էին իբրև միջոց Թուրքեստանի հետ հաղորդակցության մեջ մտնելու և Կասպից ծովի վրա հենարան ունենալու համար: Բաքվի նավթի հարուստ հանքերի կարևորությունը հավելվածական մի պատճառ էր, որ նրանք իրենց ձեռքի մեջ ունենան այդ պետության քաղաքական վերահսկողությունը» [28]:

Ադրբեջանի Հանրապետությունը 1920 թվականին Հայաստանի և հայ ժողովրդի դեմ պայքարում շարունակեց համագործակցությունը Թուրքիայի հետ և դաշնային կապերի մեջ էր ազգայնական (քեմալական) Թուրքիայի հետ:

1920 թ. ապրիլի 15-ին, Էրզրումում, Ադրբեջանի զինվորական նախարարի օգնական գեներալ Ալի Աղա Շիխլինսկիի և թուրքական 15-րդ բանակի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, որի 7-րդ հոդվածով Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեն վճռականորեն խոստանում էր, որ այն դեպքում, երբ Հայաստանը հարձակում գործի Ադրբեջանի վրա և Ադրբեջանի կառավարությունը վճռականորեն խոստանում էր, որ այն դեպքում, երբ Թուրքիայի արևելյան շրջանները կտրվեն և կմիացվեն Հայաստանին,– այս երկու դեպքում էլ համաձայնության եկած կողմերը պաշտպանելու էին միմյանց շահերը և գործելու էին որպես միացած բանակ [13, 310]:

Հայկական պետությունը ոչնչացնելու քեմալականների ձգտումն ընդգծված շարադրված էր նաև Վ. Լենինին ուղղված՝ Մուստաֆա Քեմալի 1920 թ. ապրիլի 26-ի նամակում, որտեղ մասնավորապես ասվում էր, որ եթե խորհրդային ուժերը նախատեսում են ռազմական գործողություններ սկսել Վրաստանի դեմ կամ դիվանագիտական ճանապարհով իրենց ազդեցության միջոցով Վրաստանին կստիպեն դաշինքի մեջ մտնել ու ձեռնարկել անգլիացիների վտարում Կովկասից, «թուրքական կառավարությունը իր վրա է վերցնում պատերազմական գործողու-

թյունները իմպերիալիստական Հայաստանի դեմ և պարտավորվում է ստիպել Ադրբեջանի Հանրապետությանը մտնելու սովետական պետության շրջանակի մեջ» [11, 19]:

1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց: Այս գործին մեծ մասնակցություն էին ունեցել Բաքվի թուրք գործիչները, որոնք հավատում էին, թե Ադրբեջանի խորհրդայնացումով Գարմիր Բանակը կարող է ճանապարհ բացել մինչև Թուրքիա: Նոր խորհրդայնացված Ադրբեջանի իշխանությունը, Մոսկվային իբրև թիկունք ունենալով, Հայաստանի կառավարությանից պահանջում էր՝ անհապաղ վերադարձնելու Ադրբեջանի հողերը [33, 210]:

Եթե Մուսավաթի օրոք Ադրբեջանը նպատակ էր հետապնդում միանալ Թուրքիային և թուրքական միասնական պետության հիմք դնելով իր մեջ ներառել բուն հայկական հողերի մի մասը, և այդ նպատակներն իրագործում էր թուրքական ցեղերի միավորման կարգախոսի ներքո, ապա խորհրդայնացումից հետո այն իրականացվում էր բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության պայքարի կարգախոսով: Մեծ տարբերություն չկար հակաբոլշևիկ և բոլշևիկ ադրբեջանցիների միջև: Բոլշևիկ ադրբեջանցիների ազգային քաղաքականությունը միայն ձևով էր տարբերվում մուսավաթականների հետապնդած նպատակներից, էությունը նույնն էր: Կոմունիստ ադրբեջանցիների համար էլ էր Նախիջևանը կամուրջ ծառայում Բաքվի և Անգորայի միջև, ինչպես և մուսավաթական ադրբեջանցիների:

Անգամ թույլ հավանականությունը, որ Զանգեզուրը և Ղարաբաղը կարող էին անցնել Հայաստանին, ոտքի էր հանում ամբողջ Հեղկոմը և թուրքական ակտիվ շրջանները, որոնք խորհրդային զորքերին շտապեցնում էին գրավել Զանգեզուրը: Նախիջևանի, Շարուրի և Մուրմալուի վրայով Թուրքիայի հետ միանալու ծրագիրը, որ մուսավաթական իշխանության վերջին օրերին կարծես թե բոլորովին լքված էր, այժմ Ադրբեջանի խորհրդայնացումով գործի դրվեց՝ հսկայական ծավալով և շատ մեծ թափով [10]:

Եզրակացություն

Այսպիսով, հայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը, որ ծրագրվել էր Օսմանյան Թուրքիայում և կենսագործվել արևմտահայության նկատմամբ, յուրացվեց նորաստեղծ մեկ այլ թուրքական պետության՝ մուսավաթական Ադրբեջանի կողմից և գործի դրվեց արևելահայ բնակչության նկատմամբ: Իր հայաջինջ քաղաքականության կենսագործման մեջ Ադրբեջանը միայնակ չմնաց, որի հետ համագործակցեց ինչպես Օսմանյան, այնպես էլ քեմալական Թուրքիան: Զանգեզուրի հերոսական ինքնապաշտպանությունը փրկեց Հայաստանը թուրք-մուսավաթական ուժերի արշավանքներից՝ այդ կերպ բացառելով տարածքային կապի ստեղծումը Թուրքիայի և մուսավաթական Ադրբեջանի միջև:

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2023.2-97>

Գրականություն

1. ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ. 475, թ. 110:
2. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427(մաս 2), թ. 240-242:
3. ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ. 427, թթ. 240-241:
4. ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 32, թ. 187:
5. ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ. 395, թ. 4:
6. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թթ.166, 181:
7. ՀԱԱ, ֆ.276, ց. 1, գ. 193, թ. 172-176:
8. ՀԱԱ, ֆ.278, ց. 1, գ. 6, թթ. 33-34 :
9. ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ. 563, թ.179:
10. ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ. 4, թ.2-3:
11. Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973:
12. «Արձագանք», Երևան, 1918, նոյեմբերի 8:
13. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները, 1917-1923 թթ., Երևան, 1999:
14. «Դրոշակ», 1925, սեպտեմբեր:
15. Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925:
16. Խաչատրյան Ա., Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Երևան, 2010:
17. Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:
18. Կնյազյան Դ., Աղբբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008:
19. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., Երևան, 2010:
20. Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք առաջին, Երևան, 2010:
21. Հայոց պատմություն, հ. 4, գիրք առաջին, Երևան, 2010:
22. «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, դեկտեմբեր:
23. Հարությունյան Հ., Լեոնային Ղարաբաղը 1918-1923 թթ., Երևան, 1996:
24. Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ.1, Երևան, 2005:
25. Ղազախեցյան Վ. Հայոց ցեղասպանության թուրք-աղբբեջանական քաղաքականության շուրջ (1918-1920 թթ.), Հայոց պատմության հարցեր, Երևան, 2015:
26. «Յառաջ», Երևան,1919, 11 նոյեմբերի:
27. «Յառաջ», Երևան, 1920, 3 ապրիլի:
28. «Յառաջ», Երևան, 1920, 22 ապրիլի:
29. Ռուբեն Տեր-Մինասյան, Հայ-թուրքական կնճիորը, Կահիրե, «Յուսարբեր», 1924:
30. Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Երևան, 1990, Էջ 212-213 :
31. Մարգարյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:

32. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:
33. Փիրումյան Ռ., Հայաստանը ՀՅԴ-բոլշևիկ հարաբերությունների յլորտում (1917-1921), Երևան, 1997:
34. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921гг., Париж, 1923.
35. Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде 1884-1955, Москва, 2009.
36. Волхонский М., Муханов В. По следам Азербайджанской Демократической Республики, Москва, 2007.
37. Нагорный Карабах в 1918-1923гг. Сборник документов и материалов, Ереван, 1992.
38. Туманян М. Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920гг., Ереван, 2012.

Действия Азербайджана по соединению с Турцией через территорию Армении

Юрик Гулян

Резюме

Ключевые слова: *пантюркизм, геноцид, Карабах, Зангезур, Нахичеван, самооборона, союз, советский*

Политика геноцида армян, которая была организована в Османской Турции и реализована по отношению к западным армянам, была перенята и другим тюркским государством – мусаватистским Азербайджаном. Во время Батумской конференции кавказские татары безоговорочно защищали турок и свою позицию выстраивали в соответствии с их планами. В борьбе за реализацию пантюркистской программы, Турция в 1918-1920 гг. воспринимала Азербайджан как преданного и идейного союзника. Агрессивная позиция турок по отношению к Армении была обусловлена теми препятствиями, которые Армения ставила на пути реализации пантюркистских планов. Целью Азербайджана было не только расширение своих границ за счет Карабаха и Зангезура: территориальные претензии этого государства простирались значительно глубже. Реальной целью Азербайджана являлось создание непосредственной связи между Азербайджаном и Турцией. Азербайджанская Республика в борьбе против Армении и армянского народа одновременно сотрудничала и находилась в союзнических отношениях, как с османскими, так и с националистическими (кемалистскими) властями Турции. Героическая самооборона Зангезура спасла Армению от турецко-мусаватистского нашествия, исключив таким образом создание территориальной связи между Турцией и мусаватистским Азербайджаном.

Actions of Azerbaijan to connect with Turkey through the Territory of Armenia in 1918-1920

Yurik Ghulyan

Summary

Key words: *Pan-Turkism, genocide, Karabakh, Zangezur, Nakhichevan, self-defense, alliance, Soviet*

The Armenian Genocide policy planned in Ottoman Turkey and carried out against Western Armenians was realized by another Turkish state, i.e. Musavati Azerbaijan. At the Batumi conference, the Caucasian Tatars fully supported the Turks and adjusted their steps to their plans. In 1918-1920, during the struggle for the realization of the Pan-Turkish plan, Turkey considered Azerbaijan as an ideological and loyal ally. The aggressive position of the Turks in the matter of Armenia was mainly determined by the fact that Armenia was an obstacle against the plans of Pan-Turkism. Azerbaijan's goal was not only to take over Karabakh, Zangezur and expand their lands: Azerbaijan's inspirations were greater. Its real goal is even now the same – to create a direct connection between Azerbaijan and Turkey. In the struggle against Armenia and the Armenian people, Azerbaijan simultaneously cooperated and was in federal ties with both Ottoman and nationalist, i.e. Kemal Turkish states. It was only the heroic self-defense of Zangezur that saved Armenia from the invasions of the Turkish-Musavati forces, thereby ruling out the creation of a territorial connection between Turkey and Musavati Azerbaijan.

Ներկայացվել է 12.09.2023 թ.
Գրախոսվել է 11.10.2023 թ.
Ընդունվել է տպագրության 23.11.2023 թ.